

**Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууннун
Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге чери
Мөген-Бүрен ортумак ниити өөредилге школазы**

МК-ның хуралынга

«Көрген» удуртукчузу

Куулар Н.Х./

«30» август 2023 ч.

«Хынаан»

Директорнун өөредилге талазы-

биле оралакчызы

/Балды Ч М-Б/

«1» сентябрь 2023 ч.

«БАДЫЛААН»

Мөген-Бүрен ортумак

школазы

Директор /Комбу О.С./

«01» сентябрь 2023 ч

**10-гу класстың төрөөн (тыва) литература эртеминге
ажылчын программа. Төрөөн чогаал 10 класс. Кол ниити өөредилге/
Программаны кол болгаш ниити өөредилгениң
федералдыг күрүне стандартынга даянып тургускан.
(2023 -2024 өөредилге чылы)**

10 класс, Төрөөн чогаал, Кызыл – 2022 ч.,
Авторлары: Е.Т. Чамзырын, А.Х.Херел

Төрөөн (тыва) литература

Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарга, ортумак (долу) ниити өөредилгениң 10–11 класстарга чижек программалар / 5–7 класстарга хамаарышкан уткалыг кезектерни п.э.к. Е.Т. Чамзырын, 8–9 класстарга – М. А. Күжүгет, 10–11 класстарга – Л.Х. Ооржак ажылдап кылганнар. – Кызыл: НШХИ. 2018. – 112 ар.

Программаны кол болгаш ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартыга даянып тургускан.

Т А Й Ы Л Б Ы Р Б И Ж И К

Тыва Республиканың ниити өөредилге черлеринге (школааларыга) төрөөн (тыва) чогаал эртемин 5–11 класстарга башкылаарыга таарыштыр тургустунган чижек программаны өөредилге дугайында Хоойлуга (дугаары 9, 14, 29 ст.), ниити өөредилгениң фундаменталдыг өзөөнге, күрүнениң федералдыг өөредилге стандартында ниити өөредилгениң түңнелдерин илередир негелделерге дүүштүр база ийиги салгалдың гуманитарлыг эртемнерге хамаарышкан кол ниити өөредилгениң чогаал эртеминиң чижек программасында (Примерные программы по учебным предметам. Основная школа. В 2-х частях, М.: «Просвещение», 2011 г.) сүмелерге даянып тургускан. Ол ышкаш өөредилгениң федералдыг күрүне стандартыга кирип турар негелде, сүмелерге таарыштыр бөлүк авторларның ажылдап кылганы чижек программаны («Тыва аас чогаалы болгаш литература. Ниити өөредилге черлериниң 5–11 класстарыга чижек программа». Авторлар Е.Т. Чамзырын, М.А. Күжүгет, Л.Х. Ооржак. Кызыл, 2012 ч.) үндезин кылдыр алган. Чижек программа ортумак (долу) өөредилгениң 10–11 класстарыга тыва чогаал эртемин өөредиринге үндезин болгаш профильдиг угланышкыннарлыг вариативтиг программа ажылдап кылырының уг-шиин тодарадып турар.

Төрөөн (тыва) чогаал эртемин ниити өөредилге черлеринге башкылаарыга таарымчалыг байдалды тургузар чижек программаны база өөредилге номнарын үениң негелдезинге дүүштүр ажылдап кылыр авторлар бердинген чижек программаның утказынга болгаш тургузуунга, темаларның дес-дараалашкаанга, оларның иштики хемчээлинге даяныр.

Төрээн (тыва) литератураны өөрөдириниң сорулгалары

Төрээн (тыва) литератураны өөрөдириниң кол сорулгалары: чаагай үзел-бодалдыг, сагыш-сеткилиниң делегейи делгем, быжыг хамааты туруштуг, чогаадыкчы арга-шинектиг, бурунгаар көрүштүг, шиңгээткен билиглерин амыдыралга боттандырып билир келир үениң хамаатызын хевирлээринге, ооң сонуургалдарын хандыраырга, сайзырадырынга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

Төрээн (тыва) чогаалды школага өөрөдириниң сорулгаларын шиитпирлээриниң аргалары:

- кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы чорударынга, төрээн (тыва) болгаш Россияның хөй аймак-сөөк чоннарының база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң эгээртинмес байлаан медреселдиги-биле ажыглап өөренирин билиндирери;
- чечен чогаал онзагай уран-чечен делегей дээрзин база уран чүүлдүң бир хевири деп билиндирип, чечен сөзүглелдин эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир утказының үнезин билиринче углаары;
- чечен чогаалдың сөзүглелиниң онзагайын, ужур-утказын, бижиттинген аянын, дылының уран чурумалдыг аргаларының тема болгаш идеяны тодарадырынга ужур-дуказын, өске чогаалдар-биле деңнепсайгарар арга-шинээн сайзырадыры;
- чогаалга хамаарыштыр сайгарылганы уран чүүлдүң өскехевирлери-биле деңнеп сайгарары;
- класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни логиктиг угаап-бодап,шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктыраы;
- бодунуң бодалын чогаал сөзүглелинден алган чижектер-билебадыткап, бижимел болгаш аас чугаага тода илередири;
- бижимел чугааның хевирлерин(тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап сайгарары – айтырылгаргабижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның характеристиказын тургузары) күүседип өөренири;
- чогаалга дүүшкен чуруктарга даянып азы бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадыр арга-шинээн сайзырадыры;
- өске чоннарның езу-чаңчылдарын билип, оларга хамаарылгазын этиктиг илередип чаңчыктыраы;

– төрөөн болгаш өске-даа чоннарның чогаалдарын номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээдип ап тура, хостуг үезин шын ажыглап өөренирин хевирлээри.

Төрөөн (тыва) чогаал эртеми кижиниң сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг. Ук эртеми өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдынган сорулгаларны чедип алырынга кончуг дээштиг. Төрөөн (тыва) чогаал эртемни өөренириниң предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң түңнелдерин тодарадыр.

Төрөөн (тыва) чогаал эртеми шингээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг болгаш предметтиг түңнелдери

Бот-тускайлаң түңнелдер

- Чогаал эртеми тыва, орус болгаш делегей чоннарының культурлуг өнчүзүнүң чарылбас кезээ дээрзин медереп, ук эртеми өөренири чугула дээрзин билири;
- бодун долгандыр турар ниитилелге шын алдынары;
- өг-бүлезинге, ада-чуртунга ынак, оларның мурнунга харысалгалыг болурун медереп, бот-хуузунуң хамааты туружун тудуп билири;
- аажы-чаңын, амыдыралчы дуржулгазын бот-тускайлаң шын тодарадып, углап, сайзырадып билири;
- харылзажылга үезинде үзел-бодалын тодаргай, шын илередип, өскелерни дыңнап, оларның бодалдары-биле каттыжып азы каттышпайн тура, ниитиниң корум-чурумунга дүүштүр бодун алдынып билири;
- келир үеде амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраынче угланган сорулгаларны тургузуп билири;
- өөренириниң чугулазын база чаа билиглер шингээдин медерелдии-биле угаап билип турары;
- төрөөн дылынга болгаш чогаалга ынак, аңаа хүндүткелдиг, хумагалыг болуру;
- бодун долгандыр чараш чүүлдү эскерип билири, сагыш-сеткилиниң байлак чорууру, үлегерлиг аажы-чаңныг болурунга белени;

- тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның янзы-бүрү темаларга бижиттинген чогаалдарын номчуурунга бедик сонургалды;
- өске чоннарның культуразынга хүндүткелдиг болуру;
- өөрөдилге-шинчилел ажылдарынга база харылзажылганың янзы-бүрү ажыл-чорудулгазын күүседиринге чугула медээлерни (словарь, энциклопедия, Интернет болгаш о.ө.) тып, шилип, ажыглап билири;
- сагыш-хөңнү байлак, кээргээчел, энерелдиг сеткилдиг аажы-чаңныг болуру, чараш мөзү-шынарга бодун белеткээри.

Метапредметтиг түннелдер

Өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-биле холбап өөрөдири, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланышкынның), чаа билиглерни угаап шиңгээткениниң түннелдери.

Өөрөдилгениң угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныгларының түннелдери:

- сөзүглелде медээлерниң хевирлерин тодарадып билир, кол теманы, ооң иштинде кирген бичии темаларны шын билип турары;
- чогаалдың аймаан, жанрын тодарадып билири;
- номчулганың янзы-бүрү: өөрөдиглиг, көргүзүглүг, таныжылгалыг хевирлерин ажыглап билири;
- янзы-бүрү хевирлерде бердинген сөзүглелдерден (чүгле сөзүглел, иллюстрациялыг сөзүглел, таблица, схема кирген сөзүглелдер) кол болгаш ийи чергениң медээлерин ылгап билири;
- дыңнап бижиир сөзүглелдер-биле ажылдап билири (кыска, шилилгелиг, долу дээш о.ө.);
- бердинген медээни (сөзүглелди) бир хевирден өске хевирже өскерттип, эдип-чазап, чаартып (план, таблица, схема тургузуп) билири;
- номчаан, өөрөнгөн медээни (сөзүглелди) тодаргай, кызыра, шилилгелиг, чогаадыкчы чугаалап билири;

- справочниктер, словарьлар, энциклопедиялар, өөрөдиге-шинчилел ажилдары, электроннуг номнар-биле ажилдап билири;
- анализ (өөренип турар чүүлүн сайгарары) болгаш синтез (өөренип турар чүүлүн херек кырында түңнээри) харылзаазын чүүлдештирип билири;
- чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны тодарадып билири;
- сайгарылгалыг, даап бодаашкынныг чугааны чорудуп билири.

Харылзажырының бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

- бодунуң бодалын өске кижилерге билдингир кылдыр бот-тускайлаң илередип шыдаары;
- тургустунган байдалга таарыштыр айтырыгларны шын тургузуп база харыы берип билири;
- кады ажилдап турар бөлүктүң ниити шиитпиринге чөпшээрежиб билири;
- бодунуң туружун боттуг бадыткалдыг чижектер-биле тудуп, херек апарганда, өскертип билири;
- амыдыралда кижилер аразында харылзажылганың чугулазын медереп билип турары;
- чугааның байдалынга дүүштүр бодунуң бодалдарын аас болгаш бижимел хевирге тургузуп билири, стиль, жанр талазы-биле аңгы-аңгы сөзүглелдерни тургузуп билири;
- аас, болгаш бижимел чугаага үнелел берип, эдип-чазап, харылзажылганың компетенциязын сайзырадыры;
- харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап билири, монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорудуп билири;
- эш-өөрүнүң азы танывазы улустуң мурнунга чугаа тургузуп билири;
- кады ажилдажылганы чедип алырының байдалын тургузуп, ниити чөпшээрежилгеге кээп билири;
- чугаа үезинде ниитиниң чурумун кезээде сагып билири.

Өөренириниң уг-шиин таарыштырып ажилдаарының бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

- ниити чүүлдөн чугула бодалды ылгап билири;

- чыып алган медээзин таарыштыр мөөңнөп, ажыглап, даап бодап билири;
- чугаазынга (ажылынга) барымдаалыг чижектерни кириштирип, чылдагааннарны бадыткап, түңнел үндүрүп, эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теория-практиктиг билиглер-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында тайылбырлап тура, бодунуң үзел-бодалын, туружун бадыткап билири;
- бодунуң өөредилгезин бот-тускайлаң мөөңнөп ап, хуузунда башкарнып, хөй-ниити аразынга бодун төлөптиг алдынып, кижилер-биле шын харылзаа тудуп, чугаалажып билири;
- билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажылдаарының уг-шиин тодарадып, тускай угланышкынның бот-башкарнып билири;
- чогаал сайгарылгазын эртемден дашкаар, өске эртемнер-биле холбап, делгем сайгарып, бердинген темага азы айтырыгга хамаарыштыр харыыны хөй талалыг берип билири.

Предметтиг түңнелдер

- Чогаал эртемин өөренириниң онзагайын, чугулазын медреселдиг билип ап чорууру;
- чогаал эртеми чечен сөстүң уран-чечени болгаш чаражы, культурлуг аажы-чаң болгаш мөзү-шынарның көргүзүкчүзү боорун эки билири;
- чечен чогаал уран чүүлдүң тускай хевири бооп чоруурун болгаш уран чүүлдүң шупту хевирлери сырый харылзаалыг дээрзин билири;
- улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин тодарадып база оларны авторлуг чогаалдардан ылгап билири;
- улустуң аас чогаалының хевирлери – үлегер домак болгаш чечен сөстөрни ылгап билири;
- кыска тоолдарны боду чогаадып шыдаары;
- эпиктиг чогаалдарда кол болуушкуннарны тодарадып, оларның аразында харылзааларын, чөрүлдээлерниң чылдагааннарын тодарадыры;
- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билири;
- маадырлыг тоолдарның уран-чечениниң онзагайын тодарадып, тайылбырлап билири;
- тыва литератураның төөгүзүнүң, сайзырап келгениниң үе-чадаларын билири;

- чогаалдың идея-тематиктиг утказын бижиттинген үези-биле холбап, ниитилел амыдыралы болгаш культураның хөгжүлдесин чечен чогаал-биле чергелештир сайгарып билири;
- чечен чогаал сайгарылгазын литература-теориялыг билигге (тема, идея, сюжет, композиция, чогаал аймактарының жанр-хевирлери, ылгавырлыг талалары, дылдың уран чурумалдыг аргалары) даянып, ханы сайгарып билири, чогаалда көдүргөн проблеманы тодарадып билири;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын барымдаалап, долу сайгарылгазын кылып билири;
- чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бижиттингентөөгүлүг байдалдары, тургузуунуң онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеязы, уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаалы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.ө. талаларын) эки билири;
- чогаал сөзүглелиниң планын, тезизин тургузуп билири, план езугаар аас-биле азы бижимел-биле кыска утказын тургузуп билири;
- литературлуг терминнерни, чогаалдан үзүндүлери, цитаталарны чогумчалыг ажыглап билири;
- чогаал сайгарылгазының азы харылзаалыг чугаа үезинде бодалдарын шын, тода илередип, монолог, диалог чугаа тургузуп азыниити чугаага киржиб билири;
- чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны шингээдип, оларны аас-биле харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билири;
- чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларга азы бердинген темага дүүштүр бижимел чогаадыкчы ажылдарны (эдертиг, чогаадыг, эде тургузары, удур чогаадыры дээш о.ө.) шынарлыг (класска азы бажыңга) кылып билири;
- сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажылдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;
- каталог-биле ажылдап, солун-сеткүүл, телевидение, Интернет четкизинден медээлерни ажыглап билири;

Ортумак (долу) ниити өөредилге чериниң 10–11 класстарынгатөрөөн (тыва) чогаал эртемин үндесинниг болгаш профильдиг сорулгаларынга дүүштүр тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарынга даянып, чоннуң ёзу-чаңчылдарынкөргүскөн, уругларның эстетиктиг кижизидилгезинче, делегейкөрүүшкүнүн делгемчидеринче, ханы сайгарылгалыг боданырын сайзырадырынче угланган, үениң чидиг айтырыгларын көдүргөн чогаалдарны өөредири көрдүнгөн. Сураглыг тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжар.

Тыва литература талазы-биле эртем статьяларынга даянып эрттирер кичээлдер тыва литератураның хөгжүлдесин, критиказын, литературлуг угланышкыннарының ылгавырлыг демдектериниң дугайында теоретиктиг билиглер-биле

уругларны таныштырар. Чогаалдың идея, темазын, бижиттинген төөгүзүн, тургузуунуң онзагайын болгаш дылының уран чурумалдыын орус литература-биле холбап, ханы сайгарылганы кылып өөрениринге белеткээр.

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдиринге шактар үлелгезин чижеглей кылганын кичээнгейге алып.

Программа, Россия Федерациязының ниити өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан өөредир чада ёзугаар, өөредилгениң Федерал-дыг базистиг планында бердинген кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдир 4 дугаар вариантыны боттандыраынче угланган.

Тыва чогаал эртемин дараазында принциптерни үндезинге ап өөредирин программасүмелеп турар.